

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2020, Cilt:8, Sayı:1, 8:58-75

Geliş Tarihi: 13.04.2020

Kabul Tarihi: 16.05.2020

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.719362>

İsrailoğulları'na Yöneltilen İnek Kesme Emrinin Fail-i Meçhul Cinayetlerin Çözülmesiyle İlişkisi: Kur'ân ve Tevrat Merkezli Bir İnceleme

Zeynel Abidin Aydın*

Öz

Kur'ân-ı Kerîm'de İsrailoğulları'nın tarihiyle ilgili muhtelif hadiseler yer verilmektedir. Bakara sûresinin 67-74. âyetlerinde anlatılan inek kesme olayı ve fail-i meçhul cinayetin aydınlatılması konusu da bu hadiselerdendir. Bu iki olay müfessirler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Hâkim kanaat, başlangıçta bu olayların birbirinden bağımsız geliştiği; önce Allah tarafından İsrailoğulları'na inek kesme emrinin verildiği, daha sonra ise bu ineğin fail-i meçhul cinayetin aydınlatmasında kullanıldığı yönündedir. Ancak böyle bir çıkarım Allah-insan iletişimi açısından sorunlu durmaktadır. Zira kutsal metinlere bakıldığında Allah'ın, insana emrettiklerinin ve yasakladıklarının sebeplerine de yer verdiği görülmektedir. Bu durumda İsrailoğulları'na yöneltilen inek kesme emrinin ardında başka sebeplerin olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmamız, Kitab-ı Mukaddes ve tefsirlerdeki verilerden hareketle bu sebeplerin neler olabileceğine dair makul çıkarımlar yapmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tevrat, Hz. Musa, İsrailoğulları, İnek.

The Relationship Between the Cow Shearing Order Directed to the Israelites with the Resolution of Unknown Murders: A Comparative Analysis of the Qur'ân and Torah

Abstract

The Qur'ân refers to different events related to the history of the Israelites. The issue of cow cutting and the clarification of the unsolved murder described in the 67-74 verses of surah al-Baqara are among these events. These two events were interpreted in different ways by commentators. The prevailing opinion is that these events initially were developed independently of each other, that God first ordered to Israelites to cut the cow, and then this cow was used in the illumination of the unknown murder. However, such an inference is problematic in terms of God-human communication. Because when we look at the scriptures, it is seen that Allah also explains the reasons for what he commanded man. In this case, it is understood that there are other reasons behind the cow cutting order. Our research aims to make reasonable inferences about what these reasons might be.

Keywords: Qur'ân, Torah, Moses, Israelites, Cow.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, zeynelaydin@ibu.edu.tr

ORCID ID 0000-0002-7354-1671

Giriş

İsrailoğulları tarihiyle ilgili Kur'ân-ı Kerîm'e yansıyan hadiselerin doğru anlaşılabilmesi için söz konusu olayların Kitab-ı Mukaddes'teki takdimiyle Kur'an'daki sunumunun mukayeseli analizi önem arz etmektedir. Bakara sûresinin 67-74. âyetlerine aksettirilen inek kesme hadisesi ve fail-i meçhul cinayetin aydınlatılması konusu da bu bağlamda dikkat çekicidir. Bu hadiseler sadece Kur'ân-ı Kerîm'den hareketle değerlendirildiğinde iki farklı olay gibi algılanabilirken Tevrat'taki bilgiler de dikkate alındığında birbiriyle irtibatlı hale gelebilmektedir.

Yüce Allah'ın Hz. Musa vasıtasıyla İsrailoğulları'na inek kesmelerini emretmesi, ilgili ilim çevrelerinde genellikle imtihan merkezli bir yaklaşımla ele alınmıştır. Yani Allah, sebebini açıklamadan Yahudiler'den bir inek kesmelerini istemiş ve böylece emrine uyup uymadıklarını noktasında onları imtihana tabi tutmuştur. Onlar da birtakım sorular sormak suretiyle Allah'ın emrini ağırdan almış ve tabi tutuldukları imtihanda başarısız olmuşlardır. Bu durum tefsirlerimize, “شَدَّدُوا /و تعنتوا موسى فشدد الله عليهم/Onlar Musa'ya işi zorlaştırdılar, Allah da onlara zorlaştırdı.” şeklinde yansımıştır. Fakat hadisenin imtihan merkezli ele alınması Allah-insan iletişimi açısından çok makul durmamaktadır. Zira Allah insana bir şeyi emrederken genellikle onun sebebini de açıklamaktadır. Bunu Kur'an-ı Kerim'de ve diğer kutsal kitaplarda görmek mümkündür. Hz. Salih'in, deveyi kavmine takdim ederken Allah'tan bir âyet ve imtihan olarak sunması (Hûd 11/64), oruç ve namaz gibi ibadetler emredilirken bunların insanı kötülöklere karşı koruyucu birer kalkan olduğunun vurgulanması (el-Bakara 2/183, el-En'âm 6/72) örnek olarak hatırlanabilir. Bu durumda şayet ifade edildiği gibi Allah'ın Yahudiler'e yönelik inek kesme emri imtihan amaçlı olsaydı, Hz. Musa onu İsrailoğulları'na, “Allah sizi imtihan etmek amacıyla bir inek kesmenizi emrediyor.” şeklinde sunardı. Diğer taraftan bu emir karşısında İsrailoğulları'nın Hz. Musa'ya, “*Sen bizimle alay mı ediyorsun!*” şeklinde verdiği tepki de yaygın bir biçimde Yahudiler nezdinde ineğin kutsal olması algısıyla anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Ancak bu algı, kutsal olan bir varlığın kesilmesinin ve kurban edilmesinin kolay kabullenilebilecek bir durum olmaması düşüncesiyle birleştirildiğinde tartışmalı hale gelmektedir.

Makalemizde, konunun ineğin kutsallığı ve İsrailoğulları'nın imtihan edilmesi merkezli değerlendirilmesinin makul olup olmadığı tartışılacak ve tutarlı olduğu düşünülen bakış açıları ön plana çıkartılacaktır. Böylece Kur'ân-ı Kerîm'in ve İsrailoğulları tarihinin doğru anlaşılmasına katkı sunulmaya çalışılacaktır. Mevzunun İsrailoğulları'yla alakalı olmasından dolayı sadece Kur'ân-ı Kerîm'de verilen bilgilerle yetinilmeyecek, Kitab-ı Mukaddes'teki malumat da gözden geçirilmek suretiyle mukayeseli değerlendirmeler yapılacaktır. Bu değerlendirmeler esnasında on beş asırlık tefsir müktesebatı taranacak ve farklı müfessirlerin yaklaşımlarından faydalanılacaktır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'deki malumat yorumlanırken Bakara suresindeki bilgilerle diğer sûrelerde anlatılanlar birlikte değerlendirilecek ve bütünsel bir bakış açısı ortaya konulacaktır.

Bu bağlamda konuyla ilgili daha önce kaleme alınan “İsrailoğulları’nın Altın Buzağısı ve Kızıl İneği”,¹ “İsrailoğullarının İnekle İmtihanı”² ve “Kur’an-ı Kerim ve Eski Ahit Bağlamında Buzağıya Tapan İsrailoğulları’na Ölüm Cezası Verilmesi Meselesi”³ başlıklı çalışmaların da bizim dile getirmeye çalıştığımız hususlara kısmen temas ettiği görülmektedir. Ancak bu makalelerin, konuları itibariyle farklı noktalara odaklandığı da ortadadır. Zira ilkinde söz konusu kıssaların Kitab-ı Mukaddes ile Kur’an-ı Kerim’in mukayeseli değerlendirmesi şeklinde fenomenolojik olarak ele alındığı, ikincisinde geleneksel algının hâkim olduğu ancak bizim de üzerinde durduğumuz fail-i meçhul hadiseyle inek kesme emrinin birbiriyle ilişkisine dikkat çekildiği, üçüncüsünde ise Bakara sûresinin 54. âyetinde geçen “فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ” ibaresinin, “buzağıya tapınanların öldürülmesi” anlamına geldiği ifade edilmiştir. Araştırmamız, inek kesme hadisesiyle fail-i meçhul cinayetin irtibatlı olup olmadığını irdelemesi yönüyle bu çalışmalardan ayrılmaktadır.

1. Bakara Sûresinin 67-74. Âyetlerinde Anlatılan İnek Kesme ve Fail-i Meçhul Cinayet Hadiselerinin Tefsirlerdeki Yansımaları

Bakara sûresi, İsrailoğulları⁴ tarihinin değişik dönemlerine temas eden çok sayıda pasaj içermektedir.⁵ Bu pasajların büyük bölümü 40-148. âyetler arasında peşpeşe sunulmaktadır.⁶ Ele aldığımız konu, müteselsil olan bu pasajların dördüncüsü⁷ olup Hz. Musa döneminden kesitler sunan 67-74. âyetlerdir. Bu âyetlerde Yüce Allah Hz. Musa vasıtasıyla İsrailoğulları’na önce inek kesmelerini emretmekte ve onların bu emir karşısındaki tutumlarını konu edinmekte; ardından da fail-i meçhul cinayetlerin aydınlatılmasına yönelik çözüm sunmaktadır. Bu iki olayın tefsirlerde birbiriyle irtibatlı ve birbirinden bağımsız olmak üzere iki ayrı şekilde ele alındığı görülmektedir.

¹ Albayrak, Kadir, “İsrailoğulları’nın Altın Buzağısı ve Kızıl İneği”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 2/5 (2004), 91-103.

² Hüseyin Çelik, “İsrailoğullarının İnekle İmtihanı”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2016), 63-79.

³ Maden, Şükrü - Yiğitoğlu, Mustafa, “Kur’an-ı Kerim ve Eski Ahit Bağlamında Buzağıya Tapan İsrailoğulları’na Ölüm Cezası Verilmesi Meselesi”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2018), 419-446.

⁴ Günümüzde daha çok Yahudi tabiri kullanılmaktadır. Yahudi kelimesi, Hz. Yakub’un on iki oğlundan dördüncüsü olan Yahuda’dan gelmektedir. Önceleri bir şahıs ismi olan bu kelime, daha sonra Yahuda sıptına (soy) mensup olanlar için kullanılmış; bu kabilenin yerleştiği bölgeye de ad olmuştur. Bâbil esareti (MÖ 586-538) sonrasında ise İsrâîl (Yakub) nesli Yahudiler diye anılmaya, Hz. Musa’nın tebliğ ettiği ilahi dine de Yahudilik denmeye başlanmıştır. Bk. Hayrettin Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 1/134.

⁵ Mesela 65-66. âyetlerde Cumartesi yasağını çiğnemelerinden dolayı eleştirilenler Hz. Davud zamanındaki Yahudilerdir. Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes’ûd el-Begavî, *Meâlimü’t-tenzîl* (Riyad: Dâru Tayyibe, 1409), 1/104.

⁶ Müfessir Derveze bunları on sekiz pasaj şeklinde sunmaktadır. Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs* (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2000), 6/160-260.

⁷ Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, 6/178.

İçerisinde iki defa 'ذ' edatı kullanılmasından dolayı kimi müfessirler tarafından pasajın iki farklı hadiseden bahsettiği söylenmiş,⁸ 'ذ' ile başlayan diğer pasajlar gibi matuf olduğu ayetlere işaret edilmiştir. Ancak farklı müfessirler tarafından değişik ayetlere atfedildiği de dikkatlerden kaçmamaktadır. Mesela müfessirlerin bazısı 63. âyete⁹ atfederken bazısı da “Ey İsrailoğulları! Size olan nimetlerimi hatırlayın.” şeklindeki 40. âyete matuf olduğunu söylemiştir.¹⁰ Söz konusu müfessirler -Kur'an'da ve Arap şiirinde çokça kullanıldığını delil göstererek-¹¹ ikinci olarak anlatılan hadisenin aslında daha önce yaşandığını, fakat Mushaf tertibinde tehir edildiğini de ifade etmiştir.¹² Bundan dolayı bu hadisenin Mushaf tertibinde öne alınmasının mümkün olduğunu hatta evla olacağını bile dile getirmiştir. Mesela Suyûtî, bu pasajları mukaddem-muahhar başlığı altında ele almış, Vâhidî'den naklettiği bir rivâyette kâtil konusundaki tartışmanın inek kesme emrinden önce yaşandığını, ancak daha sonra mevzu edildiğini; Allah u Teala'nın “ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا ” *Allah bir inek kesmenizi emrediyor.*” buyruğuyla İsrailoğulları'nı, ineğin ancak meçhul bir katilin tespiti için kesilebileceği noktasında düşündürdüğünü, toplumun psikolojisi bunu kabule hazır hale geldikten sonra da fail-i meçhul hadiseyle irtibatlandırıldığını dile getirmiştir.¹³ Kelbî'den nakledilen bir rivayette ise bu hadise'nin Tevrat'ta kasâme¹⁴ emri nâzil olmadan önce yaşandığı notu düşülmüştür.¹⁵

Ancak müfessir Râzî buna karşı çıkmış ve “Bazen sebep hükümden önce zikredilir, bazen de tam tersi olur, binaenaleyh önce yaşananı önce anlatma gibi bir zorunluluk yoktur. Zaten bu iki hadise birbirinden farklıdır. Söz konusu fail-i meçhul cinayet önce yaşanmış, aydınlatılmamış, sürüncemede kalmıştır. Daha sonra Yüce Allah İsrailoğulları'na bir inek kesmelerini emretmiş, fakat sebebini açıklamamış; kesim gerçekleşikten sonra ise fail-i meçhul hadiseyle irtibatını kurarak böyle bir çözüm yolu göstermiştir. Şayet cinayet hadisesi Kur'an'da önce anlatılsaydı bu iki olayın aynı olduğu zannedilecek ve hedeflenen amaç gerçekleşemeyecekti.”¹⁶ demiştir. Yani Yüce Allah'ın, Yahudiler'in atalarını kınarken sadece tek bir konudaki (fail-i meçhul cinayet) tavırlarından dolayı değil, inek kesme emrini ağırdan almaları,

8 Örnek olarak bk. Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusîyye li'n-Neşr, 1984), 1/546.

9 Âyet “وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ” hatırlatmasıyla İsrailoğulları'nın Allah'a vermiş olduğu sözleri tutmasından bahsetmektedir. Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010), 1/414.

10 Örnek olarak bk. Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2005), 1/63; Ebü Muhammed Abdulhak b. Gâlib İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/161.

11 Ebü Alî el-Fadl b. el-Hasen et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1995), 1/160.

12 Örnek olarak bk. Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vahidî, *el-Vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (Mektebetü Mişkâti'l-İslâmiyye, t.y.), 1/26.

13 Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015), 327.

14 “Kasame, ölünün kan diyetini talep eden yakınlarına yaptırılan yemindir.” Bk. Ebü Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Medâlimü't-tenzîl* (Riyad: Dâru Tayyibe, 1409), 1/106.

15 Begavî, *Medâlimü't-tenzîl*, 1: 106; Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2006), 2/179.

16 Fahrüddîn Muhammed er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 3/132.

misakı bozmaları, cumartesi yasağını çiğnemeleri gibi pekçok konudaki tutumlarından dolayı eleştirdiğini ve kendilerinin de benzer tavırlar içerisine girmemelerini telkin ettiğini belirtmiştir.¹⁷ Neseî, Yüce Allah'ın birinci hadiseyle Yahudileri alaycı tutumları ve verilen emirleri ciddiye almamaları açısından; ikincisiyle de kutsal olan cana kıymaları ve cinayeti masum insanların üzerine yıkmaya çalışmaları yönüyle kınadığını ifade etmiştir.¹⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır da Ebû Hayyân'dan naklen bu iki hadisenin birbirinden farklı olduğu görüşünü benimsemiş, ancak katl hadisesinin zebh/inek kesme emrinden önce vuku bulmasının Kur'an'ın zahirine muhalif durduğunu, inek kesme emrinin çok boyutlu hikmetlere binaen verildiğini, mevzubahis cinayetin aydınlatılmasının da bu hikmetler arasında yer aldığını söylemiştir.¹⁹ Muhammed İzzet Derveze ise bu hadisenin sadece Tevrat'ın Tesniye kısmında yer aldığını, eldeki Eski Ahit metinlerde geçmediğini, bundan dolayı Hz. Peygamber'in çağdaşları olan Yahudiler'le ilgili olabileceğini vurgulamıştır. "Âyetin üslubuna bakıldığında -ki "وَإِذْ قَتَلْتُمْ" hitabının, söz konusu cinayeti atalarının değil de sanki kendilerinin işlediğini ima ediyor tarzda olması; atalarıyla aralarındaki ahlak, eylem ve neseb yönünden benzerliğe dikkat çekerek katı kalpli oluşları ve Allah'ın buyrukları karşısındaki inatçı tutumlarını öne çıkarması dikkate alındığında- hadisenin bugün elimize ulaşmayan bazı Ahd-i Atîk nüshalarında mevcut olan ve Hz. Peygamber dönemi Yahudileri tarafından da bilinen bir toplulukla ilgili olabileceğini hissettirmektedir." demiştir.²⁰

Kimi müfessirler ise bu iki hadisenin birbirinden bağımsız olmadığını, inek kesme emrinin fail-i meçhul cinayetle alakalı olarak verildiğini, Hz. Peygamber dönemindeki Yahudilerin olayın detaylarını bilmeleri hasebiyle Kur'ân-ı Kerîm'in konuyu bu şekilde ve özet bir biçimde sunduğunu söylemiştir. Bu müfessirlere göre "وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا" ifadesi, "وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ" şeklinde başlayan 67. âyete matuftur.²¹ Rivâyetlere göre hayli zengin ve çocuğu olmayan yaşlı bir Yahudi, mirasına ve kan bedeline göz diken yeğeni tarafından öldürülüp bir yere atılmış, cinayet bir masumun üzerine yıkılmak istenmiştir. Bir başka rivayette bu şahsın bir oğlu ve çokça yeğenin olduğu, mirasına konmak için yeğenlerinin oğlunu öldürdüğü şeklinde farklı bir bilgilere yer verilmiştir.²² Konuyla ilgili daha farklı rivâyetler için Taberî'nin ve Muhammed İzzet Derveze'nin²³ tefsirlerine bakılabilir. Neticede katilin tespit edilememesi üzerine toplumda ciddi bir gerginlik oluşmuş ve o esnada peygamber olarak görev yapan Hz. Musa'dan çözüm bulması istenmiştir. O da Allah'tan aldığı vahiy doğrultusunda bir inek kesmelerini, uzuvlarından biriyle maktûlün cesedine

¹⁷ İbn Muhammed Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetu'r-Riyâd el-Hadîse, t.y.), 1/192.

¹⁸ Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, 1/67.

¹⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 1/572-573.

²⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 6/179.

²¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/423.

²² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/571.

²³ Derveze, bu konuda özellikle Şîf alimlerden aktarılan dört farklı rivayet ve bu rivayetlerin pek çoğunda konunun Hz. Muhammed ve ehl-i beytle alakasının kurulmasıyla oluşan tahrife dikkat çeker. Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 6/180.

vurmalarını ve olayın bu şekilde aydınlanacağını söylemiştir. Söylediği şekilde yapılp sorun çözülünce İsrailoğulları'nda katillerin, öldürdükleri kişilerin mirasçıları olamayacaklarına hükmedilmiştir. Bu uygulama daha sonra diğer toplumlar tarafından da benimsenmiş,²⁴ İslam'da²⁵ devam ettirilmiş,²⁶ hatta bazı mutekellimîn ile fukahâ tarafından “şer’u men kablenâ”nın örnekleri arasında anılmıştır.²⁷

Maktülün cesedine kesilen ineğin bir parçasıyla vurmanın emredildiği âyetin, tefsirlerde literal olarak ele alınması da dikkatlerden kaçmamaktadır. Değerlendirmeye göre ineğin bir uzvu ile bünyesine vurulan maktül dirilmiş, kendisini kimin katlettiğini söylemiş ve ardından tekrar ölmüştür.²⁸ Hatta yaşanan hadisenin ölümden sonra dirilmeyi bizzat duyu organlarıyla tecrübe ettirmesi hasebiyle öncelikle söz konusu toplum, daha sonra müşrikler, Yahudiler ve tüm insanlık için tekrar dirilme delili olduğu bile dile getirilmiştir.²⁹ Ayrıca sûrede bundan başka ölümlerin fiilen dirilmesiyle ilgili dört hadisenin daha (el-Bakara 2/56, 243, 259, 260) anlatıldığı ifade edilmiştir.³⁰ Ancak bir kısım ilim ehli âyetteki “اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا” ve “كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى” cümlelerinde mecazi anlamların varlığına dikkat çekmiştir. Bu alimler âyeti Musevî şeriatında yer alan, cahiliye dönemi Arapları'nda mevcut olan ve İslam hukukunda da ‘kasâme’ olarak isimlendirilen uygulama ile izah etmişlerdir. Bu uygulamaya göre Yahudi şeriatında faili meçhul cinayetlerde cezai ve mali sorumluluğun tespiti amacıyla cinayetin işlendiği bölge insanlarıyla maktül yakınlarının karşılıklı yemin ettirilmesi şeklinde bir hukuki süreç işletilmektedir. Buna göre çalıştırılmamış ve boyunduruk altına girmemiş genç bir sığır kesilir ve cesedin bulunduğu kasabanın yaşlılarına ve ölümlerin yakınlarına ellerini üzerinde yıkatmak suretiyle cinayeti işlemediklerine ve katili bilmediklerine dair yemin ettirilirdi. Onlar, “*Ellerimiz bu kanı dökmeyi ve kimin yaptığını da gözlerimiz görmedi.*” şeklinde yemin eder ve ardından “*Ya Rab! kavmin İsrail arasında suçsuz kan bırakma!*” derlerdi. Usule uygun yemin edenler hukuken beraat etmiş olurken yemin etmekten kaçınanlar suçu kabullenmiş sayılırlardı.³¹

Sonuç olarak Kur’ân-ı Kerîm’de peşpeşe anlatılan bu iki hadisenin birbiriyle irtibatlı olduğu görüşünü benimseyen müfessirlerin, konunun hal-i hazırda Yahudilerin elinde bulunan Tevrat’ta da aynı şekilde dile getirildiği realitesinden

²⁴ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te’vîli'l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984), 1/379; Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/142.

²⁵ Hz. Peygamber’den şöyle rivayet olunmuştur: “ليس للقاتل من الميراث شيء” Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/136.

²⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî'l-Kur’ân*, 2/194.

²⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî'l-Kur’ân*, 2/204.

²⁸ Örnek olarak bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te’vîli'l-Kur’ân*, 1/403; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te’vîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, t.y.), 1/285; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/424.

²⁹ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrâhim es-Semerkindî, *Bahru'l-ulûm* (Mektebetü Mişkâti'l-İslâmiyye, t.y.), 1/28.

³⁰ Ebü'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’âni'l-Azîm* (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000), 1/455.

³¹ Muhammed Abdüh - Muhammed Reşîd Rıza, *Tefsîru'l-menâr (Tefsîru'l-Kur’âni'l-Hakîm)* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947), 1/351; *Yüce Kur’an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli*, çev. Abdülkadir Şener vd., 4. Bs (İzmir: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2014), 10; *Kur’an-ı Kerim Meâli Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, çev. Mustafa Öztürk (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 17.

hareket ettikleri, arka plan bilgisini dikkate aldıkları ve daha tutarlı bir sonuca ulaştıkları anlaşılmaktadır.

2. Kitab-ı Mukaddes'te Fail-i Meçhul Cinayetler ve Kefâret Konusu

Müslümanlar Mekke'den Medine'ye hicret edip ehl-i kitapla muhatap olmaya başlayınca Yüce Allah iki kesim arasında ünsiyet oluşturmak, Muhammed'in hak Peygamber olduğunu ispatlamak, İslam davasını güçlendirmek ve muasır Yahudileri; atalarının istihzâ, gereksiz soru sorma, emredileni yapmama, kutsal addedilen cana kıyma, suçsuz kişilere iftira atma gibi yanlışlarından arındırmak için İsrailoğulları tarihinde yer alan ve eldeki Tevrat'ta da mevcut olan bazı bilgileri Hz. Peygamber'e vahyetmiştir.³² Bakara sûresinin 67-74. âyetlerinde anlatılanlar da bu tür bilgilerdendir. Bu pasajların öncelikli muhatabının Hz. Muhammed'in muasırı Yahudiler olduğu ise izahtan varestedir. Bu âyetlerde dile getirilen hususlar Tevrat'ta şöyle geçmektedir:

1. ALLAHIN RABBİN mülk edinmek için sana vermekte olduğu diyarda, kırdada düşmüş ve kimin tarafından vurulduğu bilinmeyen öldürülmüş bir adam bulunursa,
2. O zaman senin ihtiyarların ve hâkimlerin çıkacaklar ve öldürülmüş adamın etrafında olan şehirlere uzaklığını ölçecekler;
3. Ve vaki olacak ki, öldürülmüş adama en yakın olan şehrin ihtiyarları sığırlardan çalıştırılmamış ve boyunduruk taşımamış genç bir inek alacaklar;
4. Ve o şehrin ihtiyarları ineği, sürülmemiş ve ekilmemiş bir yer olan, akan bir vadiye indirecekler ve orada, vadide ineğin boynunu kıracaklar.
5. Ve Levi oğulları, kâhinler yaklaşacaklar; çünkü Allahın RAB kendisine hizmet etmek için ve RABBİN ismiyle mübarek kılmak için onları seçti ve her davada ve her döğüşte onların sözüne göre olacaktır.
6. Ve o şehrin bütün ihtiyarları, öldürülmüş adama en yakın olanlar, vadide boynu kırılmış olan ineğin üzerinde ellerini yıkıyacaklar;
7. Ve cevap verip diyecekler: Ellerimiz bu kanı dökmedi ve gözlerimiz onu görmedi.
8. Kurtardığın kavmin İsraille bağışla, ya RAB ve kavmin İsrail arasında suçsuz kan bırakma. Ve kan onlara bağışlanacaktır.
9. Ve RABBİN gözünde doğru olanı yaptığın zaman suçsuz kanı aranızdan kaldıracaksın.³³

³² Muhyiddin Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ tefsîri'l-Kâdi el-Beyzâvi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 2/89; Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 6/179.

³³ *Kitâb-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1997), Tesniye 21/1-9.

İnek kesmeyle ilgili böyle bir uygulamanın Tevrat'ın Sayılar bölümünün 19. babında (1-10) ise günahın arındırılma bağlamında bir suç takdimesi olarak emredildiği görülmektedir.³⁴

1. RAB Musa'yla Harun'a şöyle dedi:

2. "RAB'bin buyurduğu yasanın kuralı şudur: İsraililer'e size kusursuz, özürsüz, boyunduruk takmamış kızıl bir inek getirmelerini söyleyin.

3. İnek Kâhin Elazar'a verilsin; ordugahın dışına çıkarılıp onun önünde kesilecek.

4. Kâhin Elazar parmağıyla kanından alıp yedi kez Buluşma Çadırı'nın önüne doğru serpecek.

5. Sonra Elazar'ın gözü önünde inek, derisi, eti, kanı ve gübresiyle birlikte yakılacak.

6. Kâhin biraz sedir ağacı, mercanköşkötü ve kırmızı iplik alıp yanmakta olan ineğin üzerine atacak.

7. Sonra giysilerini yıkayacak, yıkanacak. Ancak o zaman ordugaha girebilir. Ama akşama dek kirli sayılacaktır.

8. İneği yakan kişi de giysilerini yıkayacak, yıkanacak. O da akşama dek kirli sayılacak.

9. Temiz sayılan bir kişi ineğin külünü toplayıp ordugahın dışında temiz sayılan bir yere koyacak. İsrail topluluğu temizlenme suyu için bu külü saklayacak; bu, günahın arınmak içindir.

10. İneğin külünü toplayan adam giysilerini yıkayacak, akşama dek kirli sayılacak. Bu kural hem İsraililer hem de aralarında yaşayan yabancılar için kalıcı olacaktır.

Levililer'in 5. babında (5-6) suç için takdime sunulması emri ise şöyle geçmektedir.

5. Ve vaki olacak ki kişi bu suçlardan birini işlediği zaman, günahını itiraf etmeli.

6. Günahının bedeli olarak RABBE bir suç sunusu getirmeli. Bu sunu küçükbaş hayvanlardan olmalı. Dişi bir kuzu ya da keçi olabilir. Kâhin kişinin günahını bağışlatacaktır.

Tevrat'ta anlatılanlara bakıldığında -fail-i meçhul cinayetler de dâhil olmak üzere- toplumda suç işleyen birisi söz konusu olduğunda Yüce Allah tarafından, "kefâret sunma" ya da "kutsal üzerine yemin etme" şeklinde özetlenebilecek uygulamaların emredildiği görülmektedir. Bu uygulamaların İsrailoğulları tarihinde

³⁴ Albayrak, "İsrailoğulları'nın Altın Buzağısı ve Kızıl İneği", 100.

ne zaman başladığı ise tam olarak bilinmemekle birlikte Tevrat vahyedilmeden önce olduğu da anlaşılmaktadır.

3. İsrailoğulları'nın "Bizimle alay mı ediyorsun!" Şeklindeki Tepkilerinin Müfessirler Tarafından Yorumlanması

Fail- meçhul hadiselerin aydınlatılması için Tevrat'ta sunulan çözüm, bir ineğin kesilmesi ve zanlıların üzerinde ellerini yıkamak suretiyle cinayeti işlemediklerine ve katili bilmediklerine dair yemin etmesidir. Bu hadise Kur'ân-ı Kerîm'e yansıtılırken başlangıçta inek kesme emrinin fail-i meçhul hadiseyle ilişkili olduğu gündeme getirilmemiş, ancak ineğin kesilmesi gerçekleştikten sonra iki olay arasında irtibat kurulmuştur. Yüce Allah'ın inek kesme emrinden sonra kavminin Hz. Musa'ya, "Sen bizimle alay mı ediyorsun!" şeklinde başlayan ve "Nasıl bir hayvandır, ne renktir, özellikleri nelerdir?" türünden sorularıyla devam eden ısrarlı yaklaşımları nedeniyle müfessirler tarafından İsrailoğulları'nda ineğin farklı bir konumunun olduğu/olabileceği noktasında değerlendirmeler yapılmıştır.

Bu değerlendirmelerden birine göre o dönem Mısırlılarında buzağıya tapınma inancı hakimdir³⁵ ve İsrailoğulları Mısır'da yaşadıkları uzun dönem boyunca³⁶ bu inançtan etkilenmiş ve sığırı kutsal kabul eder hale gelmiştir. Böyle bir süreçte İsrailoğulları'nın -efendileri olan Mısırlılar'ın tanrılarına saygısızlık anlamına geleceğinden- buzağı kesmeye teşebbüs etmesi bir tarafa, bunu akıllarından geçirmesi bile düşünülemez bir durumdur. Dahası bu inanç onların kalplerinde öyle derin etkiler bırakmıştır ki Mısır'dan ayrıldıktan sonra bile -çöl yolculuğu esnasında Hz. Musa'nın Allah ile görüşmek için Tûr-i Sînâ'ya gidip yerine ağabeyi Harun'u bıraktığı dönemde- içlerinden bazıları Sâmirî tarafından yapılan buzağıyı tanrı olarak benimsemekte tereddüt göstermemiştir.³⁷ Binaenaleyh, müfessirlerin ekserisine göre Yüce Allah'ın başka bir hayvanı değil de ineği kesmelerini emretmesinin ardında İsrailoğulları'nın ineği kutsaması ve ona tapınması yatmaktadır.³⁸ Ancak İbn Cüreyc'ten nakledilen bir rivayette İsrailoğulları'nda ineğe tapınma düşüncesinin, çöl yolculuğu esnasında denk geldikleri bir kavmin tapındığı heykel olması yönüyle oluştuğu da ifade edilmiştir.³⁹ Nihayetinde Allah, kesilecek olan bu ineğin özelliklerini âyetlerde sıralarken aslında İsrailoğulları'na çift sürmek ve tarla sulamak için

³⁵ Bu inancının bir yansıması olarak her yıl ilkbahar aylarında bir hafta süren Apis öküzü festivalleri düzenlenmektedir. Bu inanca göre hilal boynuzlu Aoris boğası her türlü kutsallığın, bereketin ve ilahi korumanın sembolü olarak en yüce tanrıyı temsil etmektedir. *Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli*, çev. Şener v.dğr., 167.

³⁶ Tartışmalı olmakla birlikte Tevrat-Çıkış 12/40'ta İsrailoğulları'nın Mısır'daki ikamet sürelerinin dört yüz otuz yıl sürdüğü ifade edilir. Roland de Vauks, "Yahudi Kaynaklarına Göre İsrailoğullarının Mısır'a Yerleşmesi Ve Yusuf Kısası", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Sıddık Yüksel, 3 (1989): 166; Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013), 43/226-232.

³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/556.

³⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, 1/414; Hasan Elik - Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı Özlü Kur'an Tefsiri*, 2. Bs (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 62.

³⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 6/46.

boyunduruk altına giren ve kurban edilen bir canlının tanrı olamayacağını hissettirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda İsrailoğulları'nın, zekâ yönünden en düşük canlılardan olan inekle iki defa (buzağıya tapınma ve kesmekle emrolunma) imtihan edilmek durumunda kalmaları da olayın bir başka yönüdür.⁴⁰

Ancak bu durumda 72-73. âyetlerde dile getirilen fail-i meçhul hadisenin aydınlatılması için bir ineğin kesilmesi emri tam olarak anlaşılammaktadır. Zira kutsal kabul edilen bir varlığın kesilmesini/kurban edilmesini düşünmek zor bir durumdur. Bir taraftan toplum nezdinde ineğin kutsallığından bahsedilecek, diğer taraftan kutsal olan bu canlının kesilmesi mevzubahis edilecek, bu anlaşılır bir durum değildir. Bundan dolayı müfessirler burada bir müşkil olduğunu görmüş ve çözümü için farklı yaklaşımlar geliştirmiştir. Kimisine göre İsrailoğulları'nın Hz. Musa'ya yönelttikleri, “*Sen bizimle alay mı ediyorsun!*”⁴¹ cümlesiyle gerçek anlamda istihza kastedilmiştir. Onlar, katilin bulunması noktasında yardım talep ettiklerinde Hz. Musa'nın, “*Allah bir inek kesmenizi emrediyor.*” cevabıyla karşılıncı sunulan çözüm ile talepleri arasında bir irtibat kuramamış ve kendileriyle alay edildiğini düşünmüşlerdir. Ya da ineği kesip bir parçasıyla vurduklarında maktülün dirilip katili söyleyeceğini onlara anlatmış olmasına rağmen böyle bir şeyin muhal olacağını var sayarak Hz. Musa'nın kendileriyle alay ettiğini zannetmişlerdir. Veya onlar, “*Sen bizimle alay mı ediyorsun!*” cümlesini istihzâ-ı inkârî kabilinden söylemişlerdir.⁴² Taberî'nin aktarmış olduğu bir değerlendirmeye göre, sonuçta yalanları ortaya çıkıp yüzleri kızaracağı için muhatapları bu cümleyi Hz. Musa'ya bilinçli bir şekilde kurmuş ve ineği kesmekten bu yüzden kaçınmıştır.⁴³ Hatta ineği kesmelerinin ardından Yüce Allah'ın onların iç dünyalarıyla ilgili dile getirdiği, “*فَدَبَّحُوْهَا وَمَا كَانُوْا يَفْعَلُوْنَ/Sonunda onu kestiler, fakat kesmemek için de ellerinden geleni yaptılar.*” cümlesi de bunu teyit etmektedir. İsrailoğulları'nın ineği kesmeyi geciktirmesi müfessirler tarafından, “emrin üzerinden kırk sene geçmesi”⁴⁴, “vasıfları anlatılan ineğin bulunamaması”, “bedelinin yüksek olması” ve “yalanlarının ortaya çıkıp yüzlerinin kızarması” şeklinde anlaşılabilir⁴⁵ da ekserisinin tercihinin sonuncusundan yana olduğu görülmektedir.⁴⁶ Maturîdî ise İsrailoğulları'nın “*Sen bizimle alay mı ediyorsun!*” cümlesini, “Sana isyanımız ve muhalefetimizden dolayı mı bizi bu şekilde cezalandırıyorsun?” anlamında kullanmış olabileceğini; aksi durumda peygambere karşı kurulacak böyle bir cümlenin kişiyi küfre düşüreceğini söylemiştir.⁴⁷

⁴⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *Bedâi'u't-tefsîr el-câmi' limâ fesserahü'l-İmâm İbn Kayyim el-Cevziyye* (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427), 1/130.

⁴¹ Cuhderî bu ifadeyi “Allah bizimle alay mı ediyor!” anlamında “أَيْتَخَذَنَا” şeklinde okumuştur. İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 1/161.

⁴² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3/125.

⁴³ Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, 1/399.

⁴⁴ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 1/190.

⁴⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/452; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beirut: Dâru'n-Neşr, t.y.), 1/98.

⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, 1/397-398; Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne* (Beirut: Müessesetu'r-Risâle Nâşirûn, 2004), 1/63.

⁴⁷ Mâturîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 1/61.

Diğer taraftan Tevrat'ta yer alan bir bilgiye göre Hz. Musa, Tûr-i Sînâ'daki görüşmesi esnasında kavmin buzağıya tapındığını Allah'tan öğrenmiş, bundan rahatsız olmuş ve dağdan iner inmez buzağıya tapınanların öldürülmesini emretmiştir. Bu kısım Kitab-ı Mukaddes'te şöyle geçmektedir: *Musa konaklama yerinin girişinde durup "Yehova'nın tarafında olanlar yanıma gelsin" dedi. Ve tüm Leviogluları onun yanına toplandı. O zaman onlara şunları söyledi: "İsrail'in Tanrısı Yehova diyor ki, "Her biriniz kılıcını beline kuşansın. Konak yerini bir girişten öbürüne boydan boya dolaşın; herkes kardeşini, komşusunu ve yakını öldürsün."* Leviogluları Musa'nın dediğini yaptılar; o gün halktan üç bin kadar adam öldü.⁴⁸ Bu bilginin, İsrailogluları tarihiyle ilgili bölümlerin paylaşıldığı Kur'ân âyetlerinde de yer aldığını söyleyen alimler olmuştur. Mesela Bakara sûresinin 54. âyetinde geçen "فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ" ifadesi, kimi ulema tarafından "İçinizden buzağıya tapınanları öldürün!" tarzında anlaşılmıştır.⁴⁹ Konuyla ilgili kaleme alınan "Kur'an-ı Kerim ve Eski Ahit Bağlamında Buzağıya Tapan İsrailogluları'na Ölüm Cezası Verilmesi Meselesi" isimli makalede de farklı bakış açılarına temas edilmekle birlikte söz konusu ibarenin "Birbirinizi öldürün/buzağıya tapmayanlar, tapanları öldürsün." anlamında olduğu detaylıca delillendirilmiş ve böyle bir uygulamanın o dönemin şeriatında/hukuk algısında cari olduğu ifade edilmiştir.⁵⁰ Diğer taraftan A'râf sûresinin 152. âyetinin/"إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَذَلَّةٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُفْتَرِينَ" de muhtevası itibariyle bu düşünceyi destekler mahiyette olduğu görülmektedir.

Bu bilgiler dikkate alındığında, bu defa yüce Allah'ın İsrailogluları'na inek kesmelerini ne zaman emrettiği sorusu gündeme gelmektedir. Bir başka ifade ile inek kesme hadisesi, İsrailogluları'nın Hz. Musa tarafından Mısır'dan çıkartılıp Kızıldeniz'i geçmelerinden sonra mı yaşanmıştır yoksa Mısırdaki ikamet ettikleri dönemde mi vuku bulmuştur sorusunun cevaplanması lazımdır. Zira sihirbazlarla gerçekleşen düellodan sonra bile Hz. Musa ve İsrailogluları bir süre daha Mısır'da ikamet etmeye devam etmiştir (el-A'râf 7/103-135). Erken dönem ulemasından Mukâtil b. Süleyman (öl. 150), "وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبُحُوا بَقَرَةً" cümlesini, her ne kadar "Boğulma olayından önce Mısır'da yaşandı." şeklinde tefsir etse⁵¹ de bu konuda aynı kanaati paylaşan başka bir müfessire rastlanılmaması, ayrıca olayın Kur'an'daki seyri ve sunumu (el-Bakara 2/49-49; Tâhâ 20/43-98), hadisenin Firavun ve yandaşlarının boğulmasından sonraki süreçte gerçekleştiğini göstermektedir.

Netice olarak müfessirlerin konuyla ilgili ortaya koymuş olduğu bakış açılarından, "yalanlarının ortaya çıkıp yüzlerinin kızarması" şeklindeki değerlendirmenin daha isabetli durduğu anlaşılmaktadır. Binaenaleyh,

⁴⁸ Çıkış, *Kitâb-ı Mukaddes*, 32/26-28.

⁴⁹ Örnek olarak bk. Abduh - Rıza, *Tefsîru'l-menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm)*, 1/320; *Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli*, çev. Şener v.dğr., 7; *Kur'an-ı Kerim Meâli Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, çev. Öztürk, 12.

⁵⁰ Maden - Yiğitoğlu, "Buzağıya Tapan İsrailogluları'na Ölüm Cezası Verilmesi Meselesi", 424-435.

⁵¹ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1979), 1/113.

İsrailoğulları'nın Hz. Musa'ya, "*Sen bizimle alay mı ediyorsun!*" şeklindeki tepkisi, ineğin onların nezdinde kutsal olduğu anlamına değil, adeta Hz. Musa'yı, Allah'ın peygamberi olarak imtihan etmeye teşebbüs etmeleri ve fail-i meçhul hadiselerin aydınlatılmasıyla ilgili cari olan bu çözümden haberdar olup olmadığını test etmeleri anlamına gelmektedir.⁵² Zira o dönemde Yahudi şeriatında fail-i meçhul cinayetlerin aydınlatılması amacıyla bir düvenin boynunun enseden vurulması (Egla Arufa) şeklinde bir gelenek işletilmektedir. Ayrıca bu işlem için talep edilen düvenin belli başlı özelliklere sahip olması da talep edilmektedir. Yine bu işlem cesedin sınır civarında olması halinde, putperestlerin yoğun yaşadığı bölgelerin yakınlarında bulunması durumunda ve Kudüs'te uygulanmamaktadır.⁵³ Onlar Hz. Musa'nın bu detayları tümüyle bilmediğini, dolayısıyla çözüm üretmeyeceğini ve rezil olacağını düşünmüşlerdir. Ancak o, Allah'tan aldığı vahiylerle yapılması gereken işlemi ortaya koyunca muhataplarını hayal kırıklığına uğratmış ve adeta köşeye sıkıştırmıştır. Bu defa İsrailoğulları kesilmesi gereken ineğin vasıflarını sormak suretiyle rezil olmaktan kurtulmanın çarelerini aramaya ve Hz. Musa'ya, "*Rabbinle konuş, bize nasıl bir inek olduğunu iyice açıklasın!*" şeklinde alaycı bir üslupla pişkin tavırlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Allah'tan gelen, "*O ne yaşlı ne de körpe, ikisi arasında bir sığır olacak.*" tarzındaki ilk beyanın ardından Hz. Musa'nın İsrailoğulları'na, "*Siz bırakın alay etmeyi de emredileni gerçekleştirin!*" tarzında kurmuş olduğu cümle, onun bu durumu fark ettiğini ve karşı hamle yaptığını göstermektedir. Daha sonra aralarında cereyan eden diyaloglar, İsrailoğulları'nın kibirlenme ve kendilerini üstün/zeki görme psikolojilerinin yansımaları olarak tarihin sayfalarındaki yerini almıştır. Son olarak Hz. Musa'ya aksettirdikleri, "*Bu inek konusunda kafamız iyice karıştı, Rabbinle konuş bize daha net bilgiler versin, inşallah kesmemiz gereken sığırı bulabiliriz!*" şeklindeki tavırları onların bu halet-i ruhiyesinin zirve noktasını resmediyor olsa gerektir. Takip eden âyetlerde bu hadiseden sonra kalplerindeki kibrin, inadın ve kasavetin kaybolmadığı; aksine katlanarak devam ettiği, kalplerinin taştan daha sert hale geldiği, kâinata hâkim güç olarak Yaratıcı'nın onların eylemlerinden habersiz olmadığı türünden bilgilerin dile getirilmesi bu çıkarımı desteklemektedir.

4. Başka Bir Hayvanın Değil De İneğin Kesilmesiyle İlgili Değerlendirmeler

Yüce Allah'ın Hz. Musa vasıtasıyla İsrailoğulları'na inek kesmelerini emretmesi, ulema tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Zira Kur'an'daki anlatıma bakıldığında önce inek kesme emri ve İsrailoğulları'nın bu emir karşısındaki tutumları, ardından da fail-i meçhul bir cinayetten bahsedilmiştir. Bu tertipten dolayı mezkûr iki hadisenin birbiriyle irtibatlı olup olmadığı noktasında müfessirler arasında ihtilaf vaki olmuş, kimisi bunları ayrı olaylar olarak değerlendirmiş kimisi ise birbirinin devamı olan tek bir hadise şeklinde ele almıştır. Durum ne olursa olsun

⁵² İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 1/561.

⁵³ *Kur'an-ı Kerim Meâli Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, çev. Öztürk, 17.

Yüce Allah'ın İsrailoğulları'na başka bir hayvanı değil de inek kesmelerini emretmesinin ardında muhtelif sebepler aranmıştır.

Mâturîdî Allah'ın başka bir varlığı değil de ineği âyet yapmasına dair iki hikmetten bahsetmiştir. Bu hikmetlerden birincisi Allah'ın özelliklerini sıraladığı ineğin toplum içerisinde sadece anne-babasına iyi davranan birisinde bulunması ve bu kişinin -ebeveynine olan hürmet ve hizmetinden dolayı- Allah tarafından mükafatlandırılmak istenmesidir. İkincisi İsrailoğulları'nın ineği ve buzağıyı kutsaması ve ona tapınmasıdır. Binaenaleyh, küfürleri sebebiyle İsrailoğulları'na buzağıya tapınma inancı nefisleri tarafından güzel gösterilmiş, ancak daha sonra onlar bunun yanlışlığını anlayıp tövbe ederek Allah'a iltica etmiş; Allah da ne kadar samimi tövbe ettiklerini denemek ve kalplerindeki buzağı sevgisini söküp atmak amacıyla onları imtihan etmiştir.⁵⁴ Kurtubî, Mâverdî'den naklen ikinci görüşün bir benzerini aktarmış ve ineğin kesilmesinin emredilmesini, tapındıkları buzağı cinsinden olmasına ve ona gösterdikleri tazimin anlamsızlığının ortaya çıkartılmasına bağlamıştır.⁵⁵

Râzî, ineğin kesilmesinin emredilmesi konusunda birkaç hikmetin olabileceğini dile getirmiştir: Birincisi o dönemde kurbanla Allah'a yaklaşmanın cârî adetlerden olması, ikincisi ineğin İsrailoğulları'nın nezdinde en değerli kurban olması⁵⁶ -ki Beydâvî'nin meşhur şârihlerinden olan Şeyhzâde, Allah'a kurban takdim edecek kişinin, samimiyetini ortaya koymak amacıyla en güzel kurbanı bulmasının önemine dikkat çekmiştir-⁵⁷ üçüncüsü pahalı olmasına rağmen böyle bir ineği bulma zahmetine katlanmalarından dolayı çok sevap kazanmaları, dördüncüsü de ineğin sahibinin bundan önemli bir kazanç sağlamasıdır.⁵⁸ Cemaleddîn el-Kâsimî ise, Allah'ın emirlerindeki hikmetlerin oldukça fazla olduğunu ve beşerin bunların tamamına vakif olmasının mümkün olmadığını vurgulamıştır.⁵⁹

Müfessirlerin, inek kesme emrinin hikmetine dair yaptığı değerlendirmelerde ağırlık noktasını buzağıya tapınma inancının oluşturduğu görülmektedir. Ancak A'râf sûresinin 138. ve Bakara sûresinin 54. âyetlerine bakıldığında bu yorumun çok isabetli olmadığı anlaşılmaktadır. Zira A'râf sûresi âyeti o dönemde İsrailoğulları'nda -hangi nesne olduğu çok önemli olmamakla birlikte- bir puta tapınma meylinin olduğunu ortaya koymaktadır. İsrailoğulları denizden karşıya geçtikten sonra vadedilen topraklara doğru ilerlerken kendileri için yaptıkları putlara tapınan bir kavme rastlamış ve peygamberlerinden, "Ey Musa! Onların tanrı heykelleri gibi bize de tanrı heykeli yap." (el-A'râf 7/138) diye istekte bulunmuştur. Bakara sûresi âyeti ise

⁵⁴ Mâturîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 1/63.

⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/177; Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen et-Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 1. Bs (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1409), 1/191.

⁵⁶ Aynı görüşü başka müfessirler de paylaşmıştır. Örnek olarak bk. Neseî, *Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, 1/67; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (el-Mektebetü's-Şâmîle, t.y.), 1/174.

⁵⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 2/109.

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3/134.

⁵⁹ Muhammed Cemalüddîn el-Kâsimî, *Mehâsinü't-te'vil*, 1. Bs (Şâm: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957), 1/158.

kimi ulema tarafından Hz. Musa'nın Tur dağından dönmesi sonrası buzağıya tapınanların öldürülmesi şeklinde yorumlanmıştır. Şayet buzağıya tapınanlar çöl yolculuğunda öldürüldüyse -ki Tevrat'ta da böyle anlatılmaktadır- daha sonra bu inancın söküp atılması adına ineğin kesilmesinin emredilmesi makuliyet zeminini yitirmektedir. Bu yorum, ancak inek kesme emrinin Mısır'da ikamet ettikleri dönemde verilmiş olması durumunda bir anlam kazanmaktadır. Fakat inek kesme emrinin Mısır'da verilmesi, olayın seyri açısından çok uygun durmamaktadır. Bu durumda Yüce Allah'ın İsrailoğulları'na inek kesmelerini emretmesinin ardında başka hikmetlerin olduğu anlaşılmaktadır.

Allah'ın, İsrailoğulları'na inek kesmelerini emretmesi, müfessirlerinin kimisinin benimsediği, fail-i meçhul hadiseyle inek kesme emrinin birlikte düşünülmesi halinde daha makul bir çerçeveye oturmaktadır. Bu görüşe göre Allah, İsrailoğulları'na inek kesmelerini, fail-i meçhul cinayetin aydınlatılması amacıyla vermiştir. Erken dönem müfessirlerinden Taberî, konuyla ilgili rivâyetleri aktardıktan sonra, Hz. Musa'nın bu cümlesinin sebebinin, fail-i meçhul hadiseyle ilgili hakemliğine başvurulması olduğunu söylemiş ve rivâyetlerin bu konuda ittifak ettiğini belirtmiştir.⁶⁰ Bu bağlamda Sa'lebî, İbn Sîrîn'den naklettiği bir rivayette maktûlün yakınlarının Hz. Musa'ya cinayeti işledikleri iddiasıyla bazı kişileri getirdiğini ve kısas talep ettiğini aktarmıştır.⁶¹ Mâturîdî de başlangıçta bu emrin keyfiyetinin bilinmemesinin sağlıklı durmadığını, Hz. Musa'nın İsrailoğulları'na inek kesmelerinin sebebinin açıklamamasının, Allah hakkında beda iddiasında bulunma anlamına gelebileceğini söylemiştir.⁶²

Sonuç

Bakara sûresi, İsrailoğulları tarihiyle ilgili muhtelif pasajlar içermektedir. Bu pasajlardan ikisi, Hz. Musa döneminde gerçekleşen inek kesme hadisesi ve fail-i meçhul cinayetin aydınlatılması konusudur. Sûrenin 67-71. ve 72-74. âyetlerinde peş peşe sunulan bu hadiseler müfessirler tarafından birbirinden bağımsız ve birbiriyle ilişkili olmak üzere iki farklı şekilde ele alınmıştır. Ayrıca başka bir hayvanın değil de ineğin kesilmesinin ardında da muhtelif sebepler aranmıştır.

Yüce Allah'ın inek kesme emri karşısında kavminin Hz. Musa'ya, "*Sen bizimle alay mı ediyorsun!*" şeklinde başlayan ve "*Nasıl bir hayvandır, ne renktir, özellikleri nelerdir?*" türünden sorularıyla devam eden ısrarlı tepkileri nedeniyle müfessirler tarafından İsrailoğulları'nda ineğin farklı bir konumunun olabileceği noktasında değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmelerin ittifak noktasını, "*İneğin Mısırlılar'ın tapındığı bir varlık olması, İsrailoğulları'nın Firavun yönetiminde Mısır'da kaldıkları dönemde bu inançtan etkilenmesi ve Yahudiler nezdinde de ineğin kutsallaşması*" yaklaşımı oluşturmaktadır. Ancak kutsal addedilen bir varlığın kurban

⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, 1/381.

⁶¹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *Tefsîru'l-keşf ve'l-beyân* (Mektebetü Mişkâti'l-İslâmiyye, t.y.), 1/159.

⁶² Mâturîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 1/62.

edilmesinin kolay kabullenilebilecek bir durum olmamasını dikkate alanlar bu yaklaşımın gerçekçi olamayacağını savunmuşlardır. Diğer taraftan Hz. Musa'nın Tur dağından dönmesinin ardından buzağıya tapınanların öldürülmesini emretmesi ve bu emir üzerine çok sayıda kişinin öldürüldüğü bilgisi de İsrailoğulları'nda ineğin kutsallığı yaklaşımını çürütmekte ve tapınanı bulunmayan bir varlığın bu amaca binaen kurban edildiği bilgisini anlamsızlaştırmaktadır.

Bu durumda Yüce Allah'ın İsrailoğulları'na inek kesmelerini emretmesinin ardında başka sebepler aranmalıdır. Bu sebeplerin başında, Hz. Musa'nın peygamber olarak görevlendirildiği dönemde İsrailoğulları'nda fail-i meçhul cinayetlerin aydınlatılmasında uygulanan bir adetin varlığı gelmektedir. Bu adet, bir ineğin kesilmesi ve zanlıların üzerinde ellerini yıkamak suretiyle cinayeti işlemediklerine ve katili bilmediklerine dair yemin etmeleridir. Binaenaleyh, Yüce Allah'ın İsrailoğulları'na inek kesmelerini, tapındıkları ilah olduğu için değil; Allah'a takdim ettikleri en değerli kurban olduğu için ve fail-i meçhul hadiselerin aydınlatılmasında öteden beri böyle bir uygulama bulunduğu için emrettiği anlaşılmaktadır. Şu hâlde kimi müfessirlerin dile getirdiği, "Bu iki hadise Kur'an'da her ne kadar peş peşe anlatılsa da birbirinden bağımsızdır." yaklaşımı zeminini yitirmektedir. Zira fail-i meçhul cinayetlerin aydınlatılmasıyla ilgili Tevrat'ta anlatılanlar da dikkate alındığında ortaya bu iki hadisenin birbiriyle irtibatlı olduğu sonucu çıkmaktadır.

Böyle olunca bu hadiselerin birbirinden bağımsız olduğu ve başlangıçta inek kesme emrinin sebebinin bilinmediği türünden yaklaşımlar; müfessirlerden Taberî ve Mâturîdî'nin dikkat çektiği gibi makul durmamaktadır. Zira konuyla ilgili rivayetler analiz edildiğinde, İsrailoğulları'nın Hz. Musa'nın hakemliğine bir cinayet olayı üzerine başvurduğu ve inek kesme emrinin de -daha doğrusu cinayetin aydınlatılmasıyla ilgili bir ineğin kesilip üzerinde yemin edilmesi uygulamasının da- bu hadise üzerine dile getirildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda İsrailoğulları'nın inek kesme emrinden sonra Hz. Musa'ya "*Sen bizimle alay mı ediyorsun!*" şeklinde verdiği tepki, ineği niçin keseceklerinin kendilerine açıklanmamış olmasından dolayı değil - Hz. Musa'nın bu uygulamanın detaylarını bilmediğini varsaymaları hasebiyle- şaşkınlıklarından dolayıdır. Zira onlar Hz. Musa'nın nadiren gerçekleştirilen bu tür uygulamaları bilmediğini, dolayısıyla fail-i meçhul cinayetlerin aydınlatılmasıyla ilgili böyle bir çözümü üretemeyeceğini ve rezil olacağını düşünmüşlerdir. Sonuçta Hz. Musa'yı köşeye sıkıştırmayı, peygamberliğini inkâr etmeyi ve düşündüklerini rahatça yapabilecekleri bir ortamı oluşturmayı da hedeflemişlerdir. Çölde geçirdikleri kırk yıl boyunca takındıkları isyankâr tutumları bunu doğrular niteliktedir.⁶³ Ancak Hz. Musa Allah'tan aldığı vahiylerle, atalarından tevarüs ettikleri bu uygulamayı kendilerine çözüm olarak sununca birden şaşırılmış, ne yapacaklarını bilememiş ve durumu kurtarma adına kaçamak hamlelere yönelmişlerdir. Devamında sordukları sorular ve talep ettikleri hususlar da bu hedef saptırıcı hamlelerinin ve Allah'ın peygamberini bastırma gayretlerinin birer yansıması niteliğindedir. Lakin sonuçta fetanet sıfatına

⁶³ Gürkan, "Yahudilik", 43/226-232.

sahip olan ve Allah tarafından desteklenen bir peygamberi mağlup etmelerinin mümkün olmadığını ve kendilerine emredileni yerine getirmekten de başka çarelerinin bulunmadığını anlamışlardır.

Bakara sûresine isim olan bu hadisenin künhüne vakıf olma adına ulaştığımız neticelerin gerek Kur'an'ın gerekse İsrailoğulları tarihinin doğru anlaşılması bağlamında önemli olduğu izahtan varestede olsa gerektir. Bu çalışmayı yapınca kadar bizler de Yüce Allah'ın Yahudiler'e inek kesmelerini, söz konusu canlıyı kutsamaları ve ona tapınmaları dolayısıyla emrettiğini ve sonuçta kutsal kabul ettikleri bu varlığı kendilerine kestirmek suretiyle İsrailoğulları'nı sahte tanrılardan arındırmayı ve tek tanrı inancına sevk etmeyi hedeflediğini düşünüyorduk. Ancak Kitab-ı Mukaddes'teki verileri de dikkate aldığımızda mevzubahis emrin İsrailoğulları tarihinde fail-i meçhul cinayetlerle ilgili cari olan bir uygulamadan kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda Bakara sûresindeki bu iki pasajın birbiriyle irtibatlı olduğu ve inek kesme hadisenin, fail-i meçhul cinayetin aydınlatılması bağlamında gündeme getirildiği anlaşılmaktadır.

Kesilen inekle cinayetin aydınlatılmasının sağlanması ise geleneksel algıda karşılık bulduğu gibi ineğin bir parçasıyla maktüle vurulması suretiyle değil, zanlıların ve ölü yakınlarının cinayeti işlemediklerine ve katili bilmediklerine dair kutsal üzerine yemin etmeleri şeklinde gerçekleşmektedir. Binaenaleyh bu uygulama, daha sonra islam hukukunda 'kasâme' olarak isimlendirilecek hükmün de o dönemdeki icra biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece Yüce Allah, fail-i meçhul cinayetleri engellemek suretiyle toplumsal hayata anlam kazandırmayı hedeflemiştir. Zira bu uygulama sonucunda suçlu tespit edildiğinde kısas işlemi -ki Kur'an'ın tabiriyle hayattır- uygulanmakta ve toplumdaki gerginlik hafifletilmektedir.

Makalemizin sonucunda, genelde Kur'an kıssalarında ifade edilen konuların özelde ise İsrailoğulları tarihiyle ilgili bilgilerin doğru anlaşılabilmesi için kutsal kitaplar arası mukayeseli çalışmalar yapılmasının ciddi katkılar sunacağı ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed - Rıza, Muhammed Reşîd. *Tefsîru'l-menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm)*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Menâr, 2. Basım, 1947.
- Albayrak, Kadir. "İsrailoğulları'nın Altın Buzağısı ve Kızıl İneği". *Bilimname: Düşünce Platformu* 2/5 (2004): 91-103.
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd. *Meâlimü't-tenzîl*. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1409.
- Bursevî, İsmail Hakki. *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. el-Mektebetü's-Şâmîle, t.y.
- Çelik, Hüseyin. "İsrailoğullarının İnekle İmtihani". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2016): 63-79.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 2000.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhît*. Thk. Sıdkı Muhammed Cemil. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010.

- Ebüs-suûd, İbn Muhammed. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Riyâd el-Hadîse, t.y.
- Elik, Hasan - Coşkun, Muhammed. *Tevhit Mesajı Özlü Kur'an Tefsiri*. 2. Bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudilik". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43: 226-232. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib. *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Bedâi'u't-tefsîr el-câmi' limâ fesserahü'l-İmâm İbn Kayyim el-Cevziyye*. 3 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 15 Cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000.
- Karaman, Hayrettin - Çağrıçı, Mustafa - Dönmez, İbrahim Kâfi - Gümüş, Sadrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Kâsimî, Muhammed Cemalüddîn. *Mehâsinü't-te'vîl*. 1. Bs. Şâm: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.
- Kitâb-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1997.
- Kur'an-ı Kerim Meâli Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. çev. Mustafa Öztürk. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli*. çev. Abdülkadir Şener vd. 4. Bs. İzmir: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2014.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2006.
- Maden, Şükrü - Yiğitoğlu, Mustafa. "Kur'an-ı Kerim ve Eski Ahit Bağlamında Buzağıya Tapan İsrailoğulları'na Ölüm Cezası Verilmesi Meselesi". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2018): 419-446.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Nâşirûn, 2004.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1979.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2005.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *Tefsîru'l-keşf ve'l-beyân*. 7 Cilt. b.y.: Mektebetü Mişkâti'l-İslâmiyye, t.y.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrâhîm. *Bahru'l-ulûm*. 2 Cilt. b.y.: Mektebetü Mişkâti'l-İslâmiyye, t.y.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Neşr, t.y.
- Şeyhzâde, Muhyiddîn. *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. 26 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- Tabersî, Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasen. *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetu'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1995.

- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1409.
- Vahidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed. *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. 8 Cilt. Mektebetü Mişkâti'l-İslâmiyye, t.y.
- Vauks, Roland de. "Yahudi Kaynaklarına Göre İsrailoğullarının Mısır'a Yerleşmesi Ve Yusuf Kıssası". *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Çev. Sıddık Yüksel. 3 (1989): 166-218.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 3. Baskı, 1979.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.